

№ 5. – С.

4. *Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5.*
5. *Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 253 с.*
6. *Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Политология. Хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.*
7. *Макарычев А.С. Стабильность и нестабильность при демократии: Методологические подходы и оценки // Полис. – 1998. – № 1.*
8. *Краснов. Б.М. Политические институты и политическая стабильность // Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М., 1997. – 523 с.*
9. *Хантингтон С. Будущее демократического процесса от экспансии к консолидации Хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С.Вершинин. – М., Гардарики, 2000. – 843 с.*
10. *Семькина Т. Факторы стабильности общества // URL: <http://liber.rsuh.ru/ Conf/Peace/semukina.htm>*
11. *Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.*
12. *Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчуценка, В.Д.Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.*
13. *Пиеворский А. Переходы к демократии // Политология. Хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – Гардарики, 2000. – 843 с.*
14. *Уолерстайн Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полис. – 1992. – № 6.*
15. *Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999. – 106 с.*
16. *Обновление и стабильность в современном обществе. Сравнительный анализ / А.А. Галкин, М.И. Новинская, И.В. Данилевич и др; Общ. ред. А.А. Галкин. – М.: Весь мир, 2000. – 364 с.*
17. *Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. – 789 с.*
18. *Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995. – 293 с.*
19. *Bealey F. Stability and crisis Fears. About Threats to Democracy. – European Journal of Political Reasearch. – 1987. – Vol. 15. – № 6. – P. 687 // URL: <http://spa.msu.ru /e-journal/index .php?collegia>.*
20. *Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 45 с.*

Леся Кучма

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

О Кучма Л., 2006

Розглянуто психологічну основу політичного маніпулювання. Особливу увагу приділено аналізу цілеспрямованого впливу на підсвідомі структури людської психіки. Зроблено акцент на особливостях використання таких підструктур психіки, як уява, пам'ять, увага, емоційні елементи.

This article is devoted to the psychological basis of political manipulation. The author pays a great attention to the influence on the subconscious's structures of human being. The author also analyses the usage in political practice such substructures of psychics as imagination, memory, attention and emotional elements.

Постановка та актуальність проблеми. Останнім часом такі слова, як адмінресурс, порушення законодавства чи використання службового становища стали все частіше зустрічатись в лексиконі українця. І річ не лише у тому, що ці твердження є відображенням реальної ситуації (хоча вже сам цей факт є причиною для того, щоб поміркувати, в якій країні ми живемо), але й у тому, що вразливість людини до різноманітних видів впливів набирає все більшого масштабу, чим і користуються наші можновладці.

Проблемам маніпулювання останнім часом приділяється багато уваги. Це зумовлено насамперед

ситуацією, що складається у виборчому процесі: більшість досліджень сьогодні розглядають особливості використання адміністративного ресурсу, підконтрольних засобів масової інформації тощо, хоча невелику увагу приділено розгляду впливу на психологічні, глибинні структури особистості.

У політологічній літературі виділяють низку типів політологічного маніпулювання. На нашу думку, на особливу увагу заслуговує погляд на типологію маніпулювання, запропонований А. Купцовим [8, с. 98]. Він виділяє маніпуляцію процесами (це ті самі технології, що ґрунтуються на використанні адмінресурсу) і маніпуляцію свідомістю (психоманіпуляції, технології створення віртуальних реальностей, чутки тощо). Саме остання – маніпуляція свідомістю – все частіше використовується в сучасному політичному процесі, що зумовлено зростанням обізнаності політтехнологів з подібного роду технологіями.

Нашим **завданням** є розгляд особливостей політичного маніпулювання саме на психологічному рівні. Спробуємо розглянути маніпуляційні техніки, що використовуються у політичній практиці, а особливо, за впливу на окремі підструктури психіки об'єкта маніпулювання.

Об'єктом нашого дослідження є особливості маніпуляційного процесу у політичній практиці.

Предметом нашого дослідження є специфіка психологічної основи політичного маніпулювання, особливості застосування маніпуляційних впливів на окремі підструктури людської свідомості.

Новизна роботи полягає в аналізі психологічних основ політичного маніпулювання та дослідженні маніпулятивного впливу на основні підструктури людської свідомості. У роботі важливе значення надається науковому опрацюванню феномена політичного маніпулювання та робиться спроба пошуку основних механізмів захисту від негативних маніпуляційних впливів та їх обмеження в сучасних політичних процесах.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами: матеріали роботи можуть бути використані для розроблення спецкурсів з політології та політичної психології.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у науковій літературі виділяють декілька підходів до розгляду проблеми маніпулювання. Перший з них полягає у тому, що маніпуляція може розглядатись, як соціально-психологічний феномен (що таке маніпуляція, коли вона виникає, з якою метою використовується, за яких умов дієва). Другий підхід стосується того, що маніпуляція являє собою вузол, у якому наявні аспекти психологічного впливу (перетворення інформації, проблема істини-хиби). Третій підхід орієнтований на пізнання механізмів захисту від маніпуляцій і належить до сфери психології особистості, адже звертає увагу на внутрішню психологічну динаміку, яка завжди пов'язана з процесами прийняття рішень, інтеграцією, аналізом.

Здебільшого маніпуляцію визначають як вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями.

Існує досить велика кількість тлумачень як маніпулювання, так і, зокрема, політичного маніпулювання. Дослідники виділяють такі ознаки, які можуть бути застосовані для визначення поняття маніпуляції, а саме:

- психологічний вплив є родовою ознакою маніпуляції;
- ставлення до іншої людини (об'єкта маніпулювання) як до засобу досягнення власних цілей;
- бажання отримати односторонню перемогу;
- прихований характер впливу (як самого факту впливу, так і його напрямку);
- використання (психологічної) сили, гра на слабкостях;
- спонукання, формування потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпулятивного впливу;

- майстерність у здійсненні маніпулятивних дій [4, с. 24].

Для того, щоб комплексно охарактеризувати процес маніпулювання та його структуру в рамках політичної дійсності, потрібно визначити його найважливіші функції за умов входження маніпулятивних дій до арсеналу засобів здійснення політики.

Зазвичай, маніпуляція в політиці використовується для отримання, утримання та реалізації політичної влади. Отримання політичної влади у наш час найчастіше проходить шляхом виборів, де маніпуляція здійснюється переважно на ґрунті формування громадської думки, застосування різноманітних технологій та адміністративного ресурсу.

В такому контексті слід говорити про маніпулювання великими групами людей – масами, класами, соціальними верствами тощо. Та при цьому не слід забувати про окремих особистостей, які і становлять ці

великі групи. В такому випадку ми підходимо до розгляду маніпуляції окремою людиною, її свідомістю та основними компонентами останньої.

Більшість вчених визначає, що основним об'єктом маніпуляції є емоційні переживання особистості, а не її інтелект. За маніпуляційного впливу відбувається стимуляція підсвідомого, ірраціонального рівня мислення, де емоції виступають головним об'єктом. Так, можемо виділити такі психологічні сфери, на які спрямований маніпулятивний вплив: підсвідомість, пам'ять, увага, уява, емоційна сфера тощо. Розглянемо детальніше кожен з цих сфер.

Як ми знаємо, все людське існування пронизане мережею людських взаємовідносин та контактів. Від рішення конкретних людей з їх особистими характеристиками, індивідуально-психологічними особливостями, власним унікальним життєвим та професійним досвідом, системою симпатій та антипатій, звичок, поглядів тощо залежить доля та майбутнє інших людей, важливі соціальні, економічні та політичні зміни в суспільстві. Тож саме вони, ці цілком конкретні люди, і є об'єктами психологічного впливу з боку влади та її представників.

Вважається, що маніпулювання спрямоване як на окрему людину, так і на певну спільноту людей, насамперед виборців. Об'єктом маніпулювання є залежна більшість певного суспільства, яка відсторонена від реальної участі в політичному житті, не має доступу до ключових джерел інформації і не володіє достатньою компетенцією для адекватної оцінки навіть наявної інформації.

Отже, об'єктом маніпулювання є більшість населення, яке очолюється й ведеться меншістю. Цьому сприяє структуризація суспільного життя, посилення суперечностей між різними групами, нерівномірний розподіл освіти, культури та інформації, і відповідно виникають перешкоди, які не дають індивіду осмислити основи суспільно-політичного життя у всій його складності та різноманітності. Людині все важче стає орієнтуватися в тому, що відбувається в соціально-політичному житті, охопити суспільно-політичний процес загалом, бути компетентною в його головних питаннях, оцінити загальний характер суспільних подій та проблем. Саме тому виробляється безсвідоме відношення до суспільно-політичної реальності.

Коли йдеться про об'єкт впливу, то тут слід звернути увагу на те, що маніпуляція може бути звернена не на цілісну особистість, а лише на деякі її підструктури: установки, стереотипи, цінності, форми поведінки, потреби, інтереси, уподобання тощо.

Загалом виділяють такі компоненти суспільної свідомості, на які може бути направлений вплив маніпулятора:

- рефлексивна компонента (знання, поінформованість, стереотипи та міфологеми);
- оцінювальна (евалюативна) компонента (інтереси, переваги, орієнтації, вибір);
- практична компонента (настанови діяльності, наміри та розуміння наслідків) [9, с. 117].

Завдання маніпулятора – впливати на всі три складові суспільної свідомості, змінити основи практичної компоненти, і в такий спосіб спонукати об'єкт до дії у потрібному йому напрямку.

Також вплив на об'єкт маніпулювання може відбуватися на певних рівнях свідомості останнього. До рівнів психіки об'єкта маніпуляції відносять раціонально-логічний, емоційно-афективний та підсвідомий рівні. Відповідно існують специфічні методи та засоби, які використовуються на кожному з цих рівнів.

Так, на раціонально-логічному рівні вплив здійснюється за допомогою маніпулювання інформацією. Переважно це спотворення інформації, її приховування (повне чи часткове), маніпулювання з інформаційним матеріалом (цифрами, статистичними даними, рейтингами політичних діячів, даними соціологічних опитувань, складенням самого соціологічного дослідження) тощо.

Маніпулювання на емоційно-афективному рівні здійснюється за допомогою експлуатації емоцій та почуттів людини як у вигляді безпосереднього звернення до деяких із них, насамперед емоцій страху, почуття любові, справедливості, гордості, так і за допомогою використання асоціативного ряду.

Маніпулювання здійснюється й на підсвідомому рівні, особливістю якого є те, що на цьому рівні інформація сприймається, але критично не усвідомлюється.

Варто зазначити, що в процесі свого існування людина свідомо сприймає та обробляє дуже малу частку повідомлень із зовнішнього середовища. Решта або зберігається у підсвідомості, або знищується як не потрібна.

Американський дослідник Ф. Дейвісон визначає вплив на підсвідомість як вплив на аудиторію за допомогою стимулів, які хоча знаходяться за порогом свідомого спостереження, реєструються органами чуттів [2, с. 65]. В цьому разі йдеться про упередження, страхи, емоційні та інстинктивні реакції.

У сучасній політичній практиці можуть використовуватись такі повідомлення, які швидко потрапляють до підсвідомих структур пам'яті. Найдієвішими вважають ті повідомлення, від яких залишається певне враження. Саме така емоційно-забарвлена інформація може залишитися в пам'яті надовго, можливо, на все

життя.

Емоційно посилений вплив на особистість є найбільш ефективним, і такий вплив не завжди потребує раціонального обґрунтування. У процесі маніпулювання застосовується не примус чи переконання, а умисний обман чи навіювання. Маніпулятор повинен створити у свідомості своїх жертв подвійну ілюзію: по-перше, що реальність саме така, якою він її зображає, по-друге, що реакція на цю реальність залежить від самої людини, яка є об'єктом маніпулювань. Головною метою маніпулювання є зменшення здатності до критичного мислення й підвищення інтелектуальної податливості до певного роду переконань.

Цікавим є феномен навіювання у політичній практиці. Під навіюванням розуміють свідомий вплив на особу чи групу людей, який має за мету змінити їхній стан чи ставлення до чогось.

Вихідним пунктом прийому навіювання є доктрина розмежування фактів та переконань. Згідно з нею, повідомлення, які містяться, наприклад, в телевізійних передачах, не повинні супроводжуватись коментарями, які направляють думки глядача. Слід уникати слів, які виражають задоволення чи співчуття. Переконання не повинні виражатися безпосередньо, вони повинні навіюватись в такий спосіб, щоб у глядача склалось враження, що саме вони є продуктом його власних роздумів.

Ще одним способом маніпулювання є метод роботи з правою півкулею мозку.

Ліва півкуля людського мозку працює аналітично й раціонально, а права відповідає за образне мислення та уяву. Маніпулятор „відволікає” ліву півкулю, водночас посилюючи повідомлення до правої. В такому випадку інформація сприймається некритично і залишається в підсвідомості. Дослідники розглядають дві основні техніки цього процесу: техніку перехресного переконання та візуалізації [5, с. 30].

Маніпулятори завжди шукають засобів, що можуть змінити стан свідомості реципієнта. Окремим прийомом маніпулювання є створення так званих межових ситуацій, тобто станів, коли у людини рівень усвідомлення усунутий, але зберігається так званий поріг чуттєвості.

На властивостях межових станів свідомості ґрунтуються такі техніки, як шокування та збентеження – техніки, що “вимикають” ліву півкулю і працюють безпосередньо з правою. Також існують техніки із залученням впливу на тіло, які вважаються найдієвішими, оскільки люди за власним бажанням перебувають у сфері впливу маніпулятора певний час, а саме – на кількадекадних семінарах, при регулярних зустрічах тощо. До арсеналу засобів входять одноманітні ритмічні рухи, промовляння молитв, скандування гасел, марші, танці тощо. Коли в результаті тілесних маніпуляцій аудиторія впадає в стан найвищої податливості – сугестії, їй закладають відповідну текстову установку, яка потрапляє безпосередньо до підсвідомості і стає керівництвом до дії [5, с. 31]. Ефективними засобами створення змінених станів свідомості є звук та світло певних частот. Таке, наприклад, відбувається на так званих гала-концертах, коли між інтервалами виступів голосно скандуються політичні гасла: “Х – наш президент!” тощо. У цій ситуації відбувається впровадження заданої оцінки на рівень підсвідомості й підштовхування до прийняття необхідного рішення або певної дії.

Головною метою застосування методів впливу на підсвідомість є зниження рівня критичного мислення людей і відповідно надання можливості інформації, яка є вигідною для маніпулятора, одразу проникнути у свідомість без обдумування та аналізу, і в такий спосіб визначати та провокувати такі дії людини.

Окрім впливу на підсвідомі структури людської свідомості, процес маніпулювання може бути направленим на почуття, уяву, увагу, пам'ять.

Ми вже згадували про особливі цілі маніпулювання, які пов'язані з формуванням певного емоційного ставлення людини до навколишнього світу та людей. Тому можна стверджувати, що важливим об'єктом маніпуляцій є сфера почуттів. Цю сферу можна назвати однією з головних, на яку спрямований вплив, адже вона найшвидше реагує на різноманітні подразники. У політиці значення цієї сфери можна охарактеризувати висловлюванням Дізраелі, що те, що називають громадською думкою, скоріше заслуговує називатися громадськими почуттями [6, с. 81].

Особливо легко можна викликати почуття, які вважаються гідними осуду: страх, заздрість, ненависть. Вирвавшись за межі свідомості, вони не піддаються контролю і проявляються саме в емоційній формі. Також під час маніпулювання використовується природне почуття жалю, співчуття до слабого, беззахисного. Той, хто підкреслює свою слабкість, неспроможність і навіть небажання керувати, і є пасивним маніпулятором та найважливішою фігурою в процесі маніпулювання.

Чи не головним почуттям, яке широко використовується під час маніпулювання, є страх. Останній дуже часто визначає поведінку людини, тому завжди використовується як елемент управління. Існує справжній страх, що відповідає реальній небезпеці. Але є також страх ілюзорний, який не сигналізує про реальну небезпеку, а створюється в уяві, у світі символів. Різновидом останнього страху є маніакальний страх, коли могутність

ворога неодноразово перебільшується, розмір небезпеки уявляється абсолютним, хоча в реальності таким не є. А ще більше уваги надається відключенню справжнього, рятувального страху – досягненню стану апатії, байдужості, психологічного звикання до реальної небезпеки.

Окрім мислення та почуттів, об'єктом маніпулювання є уява. Той, хто володіє мистецтвом справляти враження на уяву людей, той і володіє мистецтвом нею управляти. Уява – це творча здатність людини, вона важко піддається дисципліні, а тому існує велика ймовірність для впливу ззовні. Перетворюючи отримані колись враження, наша уява створює розумові та почуттєві образи, тому через уяву маніпулятор може впливати і на мислення, і на почуття.

У психології існують різноманітні підходи до класифікації уяви. Так, виділяють навмисну, мимовільну, відтворювальну, творчу, конкретну й абстрактну уяви. С. Кара-Мурза аналізує такий тип уяви, як “сни наяву”, тобто здатність зануритися у власні фантазії, далекі від дійсності [6, с. 101]. В такому випадку людина живе у штучному, власному світі, “відключається” від реальності. Під час важких суспільних криз це може стати масовим явищем і відповідно широким полем діяльності для маніпуляторів. Прикладом цього є відвернення від широкої участі (наприклад, у виборах) людей та їх активної політичної позиції в інтересах правлячої еліти.

Важливими мішенями, на які направлений вплив під час маніпулювання свідомістю, є пам'ять та увага, адже потрібно, щоб людина насамперед звернула увагу на повідомлення, а згодом запам'ятала його.

Термін „маніпуляція” був перенесений у поле політики із сфери мистецтва ілюзійністів. В останніх до найважливіших навичок та умінь відносяться прийоми відволікання уваги глядачів від головного об'єкта. Ілюзійніст переключаче увагу на інші об'єкти чи явища за допомогою слів, жестів, зовнішніх ефектів. Те саме відбувається і в політичній сфері. Люди часто звертають увагу на ті об'єкти, які вважають на даний момент найважливішими. В такому випадку для маніпулятора виникає можливість заміни – перенесення важливого об'єкта в тінь, на місце якого людині пропонують інший, відволікаючий. Також часто штучно розсіюють увагу, розподіляють її на кілька об'єктів і в такий спосіб значно знижують можливість сприйняття та осмислення повідомлення. Для цілей маніпулятора однаково важливі як прийоми привернення та утримання уваги, так і її відвернення від деяких сторін реальності чи певних частин повідомлення.

Як зазначалось вище, з увагою тісно пов'язана пам'ять. У процесі маніпулювання дуже важливим є запам'ятовування. Коли людина одержує певне повідомлення, його взаємодія з пам'яттю має два етапи: спочатку відбувається пасивне запам'ятовування, згодом інформація переробляється розумом і, якщо вона видається переконливою чи цікавою, вона впроваджується в пам'ять і починає впливати на свідомість. Щоб пасивна пам'ять одразу ж не відкинула його, пасивне повідомлення повинно чимось захопити, зацікавити свідомість. Але ще важливішим є те, щоб це повідомлення набуло такої ваги, яка б дала змогу увійти в довготривалу пам'ять. Тут вирішальну роль відіграє процес повторення. В результаті частого повторення повідомлення запам'ятовується й діє на свідомість, незалежно від того, як ми ставимось до нього.

Підсумовуючи, можна з впевненістю сказати, що саме психологічні мішені є основним об'єктом маніпулювання, адже, здаючись непомітними чи маловажливими у політичній практиці, ці підструктури людської психіки мають визначальне значення для маніпулятивних дій, несучи в собі широкий діапазон сфери впливу для того, хто хоче досягти конкретної мети. У будь-якій дії, із будь-якими намірами слід починати з окремої особистості з її особливостями сприйняття, уяви, уваги, пам'яті тощо, що уможливило досягнути значного результату вже за впливу на більш аудиторії.

Коли йдеться про процес маніпулювання, то окрім трактування цього процесу як сукупності дій, які вимагають значної майстерності та непомітності для об'єкта впливу, на нашу думку, найпершу увагу слід звертати на те, що маніпуляція – це вид духовного, психологічного впливу і головними його мішенями є саме духовні, психічні структури людської особистості.

Загалом маніпуляція користується найгіршою репутацією серед форм впливу, адже при її використанні об'єкт не усвідомлює, що на нього здійснюється тиск, і вважає, що діє самостійно. При маніпуляції відсутні накази, яким об'єкт міг би не коритися, він не бачить свого супротивника, який обмежує його волю. Тому маніпуляцію можна вважати найантигуманнішою формою влади, навіть більш антигуманною, ніж фізичний примус, де жертва принаймні знає, що є об'єктом чужої агресії. Особливо небезпечним маніпулювання стає у випадках важливого людського вибору, а в політичній сфері такий вибір доводиться робити дуже часто. Розуміючи складність та масштабність раціонального аргументування в такому процесі, сьогодні все частіше використовують маніпуляційні технології, які мають більш швидкі та ефективні наслідки. Ситуація видається не з найкращих. В такому разі важливим є саме усвідомлення маніпуляційного процесу та можливість використання різноманітних психологічних технологій захисту, які хоч і не ліквідують маніпулювання, але

реально зменшати його результат та ефективність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеенко И.В. Манипуляция человеком как теоретическая и практическая проблема // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 1998. – Вип. 3.
2. Войтасик Л. Психология политической пропаганды. – М.: Прогресс, 1981.
3. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии. – М.: ИНФРАН, 1999.
4. Гуменюк О.Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №1.
5. Заярна О. Як переконати масову аудиторію: психологічні чинники ефективності пропаганди // Нова політика. – 1999. – №1.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
7. Корнев М.Н., Фомічова В.М. Особливості використання колективного навіювання в сучасних маніпулятивних технологіях // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М. Литвина та М.М. Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. центр тов-ва “Знання”, 2001.
8. Купцов А. Маніпулятивна складова соціальної взаємодії в контексті політичного маркетингу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2.
1. Мотузенко Б.І. Маніпуляції як соціальна технологія // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 2000. – Вип. 4.

Ірина Киянка

Львівський інститут менеджменту

ВИХОВАННЯ ПРИНЦИПУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

О Киянка І., 2006

Конфлікт і компроміс, консенсус і толерантність – неодмінні супутники людського буття. Взаємодіючи і змінюючи один одного, вони забезпечують не тільки сталий розвиток суспільства, але й гармонізують відносини в спільнотах. Принцип толерантності допомагає різним групам та спільнотам не тільки співіснувати, але й захищає державно-політичний устрій держави.

Conflict and compromise, consensus and tolerance are necessary for human life. Cooperative and change one to one gives of the new possibility for development of society and harmonize of relationships in communities. Principle of tolerance helping of different groups and communities not only to be but support of authority and political regime in country.

Викладання таких тем, як політичний процес, політичні конфлікти, політична культура надає можливість прививати студентам розуміння толерантності, консенсусу і компромісу у демократизації суспільного життя. Своєю чергою, це вимагає вияснення суті принципу толерантності як складової політичного процесу і досягнення політичної стабільності, Оскільки плюралізм, консенсус, компроміс виступають основними засобами досягнення політичної стабільності в демократичному суспільстві, а передумовою будь-яких засобів